

ΔΕΙΝΑ ΜΕΤΑ ΘΑΝΑΤΟΝ

Οί κορυφαίοι άνθρωποι του πνεύματος, όπως και εκείνοι που με την κοινωνική δράση τους αφήνουν βαθιά ίχνη στην ιστορία της μικρής ή μεγάλης πατρίδας τους, δεν βασανίζονται μόνον ενόσω ζούν από το δαίμονα που δεν τους αφήνει να ήσυχάσουν, αλλά και όταν πεθάνουν εξακολουθούν να πληρώνουν το πανάκριβο τίμημα της μεγαλωσύνης. Γίνονται βορά του ιστοριοδίφη που θα επιπέσει άρπαχτικώς απάνω στα κάθε λογής κατάλοιπά τους και θα φέρει χωρίς έλεος στο φῶς όλες τις μεγάλες ή μικρές, τις σημαντικές ή ασήμαντες, τις καθαρές ή ύποπτες πτυχές της δημόσιας αλλά και της έντελως ιδιωτικής ζωής τους. Είναι και αυτή η δυστυχία μία από τις κατάρες της πικρής μοίρας τους.

Οί κοινοί άνθρωποι, μόλις κλείσουν τὰ μάτια, παύουν να είναι αντικείμενα περιέργειας. Κανείς δεν ενδιαφέρεται πιά για τὰ συρτάρια ή για τὸ κομοδίνο τους. Τὸ πολὺ-πολὺ κανένα ἀγαπημένο πρόσωπο θὰ διαφυλάξει ἕνα πραγματάκι σαν ἀνάμνηση, καὶ σὲ λίγο ἔλα, ὕλικά ἀντικείμενα καὶ αὐ-λες μνημῆς, θὰ ἔχουν σαρωθεῖ. Ἡ ήσυχία τοῦ τάφου θὰ εἶναι ἀπόλυτη. Οἱ μεγάλοι ἔμυς οὔτε μὲ τὸ θάνατο πρόκειται νὰ ήσυχάσουν. Τότε ἴσα-ἴσα ἀρχίζει τὸ μεγάλο τους μαρτύριο. Δὲν ὑπάρχουν πιά γιὰ νὰ προστατέψουν τὸ πῖτι τους, τὸ γραφεῖο, τὴν κρεββατοκάμαρά τους, καὶ ὄλοι, ἐχθροὶ καὶ φίλοι, οἰκεῖοι καὶ θυμαστές (αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι προπάντων) εἰσορμοῦν καὶ ἐπιδίδονται ἀνενόχλητοι στὴ λεηλασία τῶν μυστικῶν τῆς ζωῆς τους.

Μερικοὶ προβλέπουν τί τοὺς περιμένει καὶ λαβαίνουν ἐγκρίτως τὰ μέτρα τους μὲ ἀξίεπαινη φρόνηση. Καθαρίζουν

προσεχτικά τὰ συρτάρια τους καὶ καίνε κάθε τι ποῦ δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ πέσει σὲ βέβηλα χέρια. Ξεκροκινίζουιν κυρίως τὴν ἀλληλογραφία τους, περιμαζεύουιν ὅ,τι ἔχουιν ἐμπιστευθεῖ σὲ χέρια φιλικὰ ἢ ἀμφίβολα καὶ πίσω τους ἀφήνουιν ὅσα θὰ ἤθελαν νὰ μείνουιν, γιὰ νὰ σχηματίσουιν μὲ τὴ βοήθειά τους οἱ μεταγενέστεροι μιὰν ὀρισμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τους, σύμφωνη μὲ τὴ δική τους. Συντάσσουιν ἀκόμη καὶ τὰ ἀπομνημονεύματά τους, γιὰ νὰ μὴν παραδοθεῖν γυμνά τὰ γεγονότα, ἔτοιμα νὰ δεχτοῦν μιὰν ἐρμηνεία ποῦ δὲν τοὺς ἀρέσει, καὶ γιὰ νὰ καθοδηγήσουιν τὸν ἱστοριοδίφη καὶ τὸ σχολιαστή σὲ μιὰ σύλληψη καὶ σημασιολογίᾳ, ποῦ ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς τὶς δικές τους ἐκτιμήσεις.

Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε κατορθωτό, ἢ τουλάχιστον εὐκόλο. Κανεὶς δὲν ξέρει πότε θὰ τὸν βρεῖ ὁ θάνατος, καὶ ἐπειδὴ ἡ ζωὴ εἶναι ὀργανωμένη ἔτσι ὥστε νὰ τὸν ἀγνοεῖ ἢ νὰ μὴν τὸν παίρνει σοδάρὰ ὑπ' ὄψη, συνήθως ἀναβάλλει κανεὶς νὰ τακτοποιήσῃ παρόμοιους λογαριασμούς. Νομίζει ὅτι πάντα θὰ ὑπάρξει καιρὸς νὰ ξεκαθαρίσει τὸ ἀρχεῖο του, ὅπως καὶ νὰ συντάξῃ τὴ διαθήκη του. Τὸ τέλος ὅμως ἐρχεται ξαφνικὰ καὶ τότε ὅλοι ἐπωφελοῦνται ἀπ' αὐτὲς τὶς δεινὲς ἐκκρεμότητες.

Ἐπειτα, εὐκόλα λέγεται ὅτι πρέπει νὰ καταστρέφει κανεὶς τὰ ἴχνη τῶν γεγονότων ποῦ δὲν θὰ ἤθελε νὰ περιέλθουιν στὴ δημοσιότητα ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του. Ἀλλὰ δύσκολα γίνεται. Ἰπάρχουιν ἀστοχίες, μωρίες, ἀμαρτίες ποῦ τὴ μνήμη τους, καθὼς καὶ τὰ πράγματα ποῦ μᾶς τὶς θυμίζουιν, δὲν θέλομε νὰ τ' ἀποχωριστοῦμε. Ὅσο καὶ νὰ πικραινόμαστε ὅταν τὶς συλλογιζόμαστε, τὸ νιώθομε ὅτι εἶναι ἢ ἔχουιν γίνει μὲ τὸν καιρὸ ἕνα μὲ τὸν ἐσώτερο ἑαυτό μας, καὶ μᾶς πονεῖ νὰ καταστρέφομε τὰ ἴχνη τους. Δὲν ὑποφέρομε αὐτὸ τὸν ἀκρωτηριασμό, καὶ στὸ τέλος ἀδιαφοροῦμε γιὰ τὸ πῶς θὰ μᾶς κρίνουιν ἢ τί θὰ εἶποῦν οἱ ἄλλοι, ὅταν ψηλαφήσουιν τὶς ἀδυναμίες μας.

Δὲν εἶχαν ὅλες οἱ ἐποχὲς τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ αἰσθανόμαστε σήμερα, τὴν τάση μας ν' ἀνιχνεύομε τὴν ἰδιωτικὴν

ζωή τῶν κορυφαίων ἀνθρώπων καὶ νὰ μαθαίνομε ὅλες τὶς λεπτομέρειες, τὶς πιὸ ἀπόκρυφες ἀκόμη πτυχές τῆς ἐσωτερικῆς τους ὑπαρξῆς. Ἀλλοτε, π. χ. στοὺς κλασικοὺς χρόνους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, ὁ δημιουργός, σὰν ἀτομικὴ ὑπόσταση, σὰν ψυχικὸ ὑποκείμενο, ἔσβηγε ἐντελῶς πίσω ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν ἐμφάνιση τοῦ ἔργου του. Σ' αὐτὸ καὶ μόνο συγκεντρωνόταν τὸ γενικὸ ἐνδιαφέρον : στίς ἀξίες ποὺ ἀντικειμενοποιούσε, ὅχι στὴν προσωπικὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πόνεσε γιὰ νὰ τὸ πλάσει. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν γνωρίζομε μὲ λεπτομέρειες τὸν ἰδιωτικὸ βίον τῶν μεγάλων δημιουργῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Τί ξέρομε λ. χ. γιὰ τὸν Αἰσχύλο, τὸ Φειδία ἢ τὸ Θουκυδίδη ; Ἐλάχιστα πράγματα μᾶς ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν τους ζωὴν, ὑπὸ μορφὴν ἀνεκδότων, καὶ αὐτὰ μᾶς παραδόθηκαν ἀπὸ πολὺ μεταγενέστερους, ὅχι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς των ποὺ δὲν εἶχαν καθόλου τέτοιες περιέργειες.

Ἡ μεταβολὴ γίνεται ἀπὸ τότε ποὺ ἄρχισε νὰ προετοιμάζεται κ' ἔπειτα πιά νὰ ἐπιβάλλεται τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐκεῖνος ἔστρεψε τὸ βλέμμα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς βυθοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου καὶ ἔδωσε στὴν ἀτομικὴν ὑπαρξῆν, στὴν προσωπικὴν τοῦ καθενὸς ἱστορία, νόημα καὶ ἀξία πρωταρχικὴν. Τὸ ὑποκείμενο μὲ τὴ μέσα του τραγωδία ἔρχεται τότε στὸ πρῶτο πλάνο καὶ ἡ « ἐξομολόγησις » γίνεται ὅχι μόνον θρησκευτικὸ χρέος, μέσον καθαρμοῦ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ λογοτεχνικὸ εἶδος. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη οἱ « Confessiones » τοῦ Αὐγουστίνου ἔχουν καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων μεγάλη σημασία. Μία γραμμὴ ξεκινάει ἀπὸ ἑκεῖ καὶ κατεβαίνει νὰ συναντήσῃ στοὺς τρεῖς αἰῶνες τῆς νεώτερης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τὰ ὀνόματα τοῦ Montaigne, τοῦ Pascal καὶ τοῦ Rousseau.

Ἡ τάση αὕτη ἀποκορυφώνεται μὲ τὸ ρωμαντισμὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα. Σήμερα μὲ τὸ ψυχογραφικὸ ρομάν καὶ τὶς ψυχαναλυτικὰς σχολὰς μᾶς ἔχει ἐντελῶς κατακτήσει. Διψοῦμε νὰ μάθομε τοὺς ὑποχθόνιους μαιάνδρους, τὶς βαθύτερες ζυμώσεις, τὶς ἐσώτερες περιπέτειες τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς, στὴν ἀπεγνωσμένην πάλην τῆς νὰ τὰ βγάλῃ πέρα μὲ τὸν ἐαυ-

τό της. Καὶ μᾶς ἀρέσει γὰ παραδιιάζομε τὸ οἰκογενειακὸ ἄσυλο, γὰ μπαίνομε ὄχι μόνο στὸ ἐργαστήρι, ἀλλὰ καὶ στὴν κουζίνα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν—ἴσως καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποὺ αἰσθανόμαστε γὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι δὲν εἶναι τόσο τέλει, ὅσο παρουσιάζονται μέσα στὰ μεγαλουργήματά τους, ὅτι εἶναι καὶ αὐτοὶ καμωμένοι ἀπὸ τὸν ἴδιον μὲ μᾶς πηλόν, ὅτι εἴμαστε πολὺ κοντὰ τους, περισσότερον ἀπὸ ὅσο μᾶς λέγει ἡ φυσικὴ μας ματαιοδοξία. Ἄλλωστε καὶ χωρὶς τοῦτο τὸ ἐλατήριο, ἡ μαγία μᾶς εἶναι γὰ προσπελάσομε πιὸ πολὺ τὸν ἄνθρωπον παρὰ τὸ ἔργο ποὺ ἔφησε. Ἡ στενότερη γνωριμία μαζί του, ἡ οἰκειότητά, μᾶς φαίνεται πιὸ πολύτιμη ἀπὸ τὴν ἀπλή διδασχὴ τοῦ λόγου ἢ τῶν πράξεών του. Νομίζομε ὅτι ἔτσι κάτι θὰ πάρομε ἀπὸ τὸ ἴδιον του τὸ γινῶτο καὶ θὰ τὸν κάνομε δικό μας.

Ἔως ποῖο σημεῖον ἔμῳς ἐπιτρέπεται γὰ ἔρχονται στὴ δημοσιότητα ἀπὸ τὴν ἱστοριοφιλολογικὴν ἔρευνα τὰ ἐξ ἀπορρήτων ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἔχει μὲ τὸ ἔργο του καταλάβει θέση σημαντικὴ μέσα στὴν ἱστορία π. χ. τῶν Γραμμάτων; Ὅχι μόνο τὰ μυστικὰ τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς (σὰν τὴν τραγωδίαν, γὰ εἶποῦμε, τοῦ Byron ἢ τοῦ Καβάφη, ποὺ οἱ βιογράφοι καὶ οἱ κριτικοὶ τους δὲν κουράζονται ν' ἀνασύρουν κάθε λεπτομέρειά της στὸ φῶς) ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα του καὶ ἡ προσωπικὴ του ἀλληλογραφία; Ἐκεῖνα μπορεῖ γὰ μὴν τὰ ἔκαψε, ἀλλὰ δὲν θὰ ἤθελε ἴσως ποτὲ γὰ τυπωθοῦν. Καὶ αὐτὴ ἐδῶ πάλι φυσικὰ προσριζότανε γιὰ κάποια ἔμπιστα χέρια, ὄχι γιὰ ἑποιαδήποτε.

Μαθαίνω ὅτι αὐτὴ ἡ ἀπορία βασανίζει ἕνα νέο φιλόλογο ποὺ ἐργάζεται στὸ γραφεῖον ἐνὸς ἀπὸ καιρὸ πεθαμένου κορυφαίου λογίου μας, κ' ἐτοιμάζεται γὰ ἐκδώσει μιὰ σειρὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του. Ἰπάρχουν ἐκεῖ μέσα σελίδες ἢ περικοπές ποὺ δὲν διαδίδονται χωρὶς γὰ δοκιμαστῆ δεινὰ τὸ συναίσθημα τῆς αἰδοῦς καὶ τοῦ μὴ σεμνότυφου ἀνθρώπου. Στέκει λοιπὸν τὰ πάντα γὰ δημοσιευθοῦν;

Βέβαια ὁ ἀμείλικτος ὁπαδὸς τοῦ ἄκρατου ἐπιστημονισμοῦ θὰ εἶπει χωρὶς δισταγμόν: Ἀνεξαίρετως ὅλα. Γιατὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν δράσιν τους ἔχουν ξεπε-

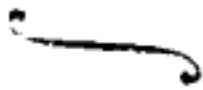
ράσει τὰ κοινὰ μέτρα, δὲν ἀνήκουν πιά στὸν ἑαυτὸ τους. Μετὰ τὸ θάνατό τους τίποτα δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίσει τὴν ἔρευνα νὰ ρίξει ἀπάνω τους ἀνευδοίαστα τοὺς φακούς τῆς πού δὲν ξέρουν τὴν ἐπιείκεια. Ἄλλωστε ἂν ἀποφασιστεῖ ἡ παράλειψη, μὲ ποιά ἀντικειμενικὰ κριτήρια εἶναι δυνατόν νὰ γίνεῖ;

Καὶ ὅμως τὰ κριτήρια αὐτὰ ὑπάρχουν, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀπόλυτα (ποῦ ὑπάρχουν ἀπόλυτα μέτρα;). Πρόκειται τὰ ἐπιλήψια κείμενα νὰ προστέσουν κάτι οὐσιαστικὸ στὴ γνώση πού ἔχομε τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἔργου του; Θὰ κάνει αὐτὴ ἢ ἀποκάλυψη σαφέστερο καὶ παραγωγικότερο, ἱστορικὰ γονιμότερο τὸ ἔργο τοῦτο; Τότε μάλιστα, ἄς δημοσιευθοῦν. Ἄν ὅμως δὲν συμβαίνει ἕνα τέτοιο πρᾶγμα, γιατί μ' αὐτὴ τὴν ἀδυσώπητη εὐσυνειδησία τοῦ ἐκδότη καταλείπων νὰ καταστρέψομε χωρὶς σοβαρὸ λόγο τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα ἑνὸς ἀνθρώπου πού ἐδόξατε τὸ ἔθνος; Δὲν ἔχει ἐπὶ τέλους καὶ ὁ μέγας τὸ δικαίωμα ν' ἀξιῶσει κάτι νὰ λησμονηθεῖ μετὰ τὸ θάνατο ἀπὸ τὰ μεγάλα ἁμαρτήματά του; Ὅλα ὅσα ἐδημιούργησε ἀνήκουν φυσικὰ σὲ μᾶς· δὲν ἀφήνομε τουλάχιστο νὰ μείνει δική του ἐντελῶς ἢ ντροπή του; Ἄν δὲν εἶναι ἡ νοσηρὴ περιέργεια πού μᾶς σπρώχνει σ' αὐτὴ τὴν λαφυραγωγίηση, ποῖό ἄλλο ἐλατήριο ἢ ποιά ἐπιδίωξη μπορούμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε γιὰ νὰ δικαιολογήσομε τὴν πράξη μας;

Ὅταν πεθαίνουν οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς, σκοτώνονται οἱ φιλόλογοι ποῖός νὰ πρωτοδημοσιεύσει ὄχι μόνο ἀνέκδοτα τελειωμένα ἔργα τους, ἀλλὰ καὶ τὰ πρόχειρα σχεδιάσματα, τίς ἀτυχεῖς δοκιμὲς πού ἔμειναν λησμονημένες στὰ συρτάρια τους ἢ στὰ χέρια εὐλαδῶν φίλων. Τὶς περισσότερες φορές ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη αὐτῆς τῆς «κουζίνας» δὲν βγαίνει κερδισμένη οὔτε ἡ μνήμη τοῦ ἀνθρώπου πού μᾶς ἔλειψε, οὔτε ἡ λογοτεχνική μας παραγωγή, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ δὲν πλουτίζεται μὲ τέτοια εὑρήματα. Ἄλλὰ ἐπὶ τέλους αὐτὰ εἶναι κείμενα, ὄχι προσωπικὲς ἐπιστολές πού πάντα ἔχουν ἐμπιστευτικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἐπιμονή μας ν' ἀπαιτοῦμε καὶ ἐδῶ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης, μόνον

ζημιά μπορεί να φέρει. Κάποτε μάλιστα ανεπανόρθωτη.

Οί μεγάλοι άνθρωποι « παιδεύουν » τις επερχόμενες γενεές πιο πολύ με τὸ μύθο τους, παρά με τὴν πραγματικὴ τους ἱστορία. Ὁ θεατὴς διδάσκεται ἀπὸ τὸν ἠθοποιό, ὅταν αὐτὸς λαμπροτυμένος παρασταίνει ἀπάνω στὴ σκηνή τὸ δράμα του. Ὅλη ἡ ἐγτύπωση, ὁμῶς χάνεται τὴ στιγμή πού τὰ φαναῖ ἀνοιχτὸ ὄπλο στὴν κούιντα τὸ χαμάρνι του καὶ τὰ φτάσει ὡς τὴν αἰχρῶσα κάποια δυσσομία του...

Τ Α Π Ε Ζ Ο Δ Ρ Ο Μ Ι Α

Όταν ἀμερόληπτα, ἐπομένως καὶ σκληρὰ (ἢ ἀμεροληψία) προϋποθέτει πάντα ἕνα ὀρισμένο βαθμὸ σκληρότητας) μελετήσῃ κανεὶς τὶς πνευματικὲς μας ἐπιδόσεις στὴ σφαῖρα τῆς ἐπιστήμης, θὰ ὑποχρεωθεῖ, νομίζω, νὰ παραδεχτεῖ ὅτι στὸν τόπο μας — ὑπάρχουν πολὺ στενὰ πεζοδρόμια, ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ἀνετη κίνηση τῶν διαβατῶν, καὶ εὐρύχωρο: δρόμοι ποὺ εἶναι ἐπικίνδυνον πρᾶγμα νὰ τοὺς διασχίζουμε, γιατί κάθε στιγμή μᾶς ἀπειλοῦν γοργοκίνητοι καὶ ἀδυσώπητοι τροχοί. Ἴσως ἡ παρομοίωση αὐτὴ νὰ μὴν εἶναι πολὺ καλοῦ γούστου, ὅπως ὅποτε ὅμως ἐκφράζει μὲ ἀρκετὴν ἀκρίβεια, καὶ πρὸ πάντων παραστατικά, τὴν κατάστασιν ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐπιστημονικὴ μας ζωὴ. Πνευματικὰ ἡμεῖς οἱ Νεοέλληνες ζοῦμε ἐπικινδύνως. Διψοῦμε, φυσικά, ὅπως καὶ ὅλος ὁ ἄλλος κόσμος (ἴσως μάλιστα πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἄλλους λαοὺς) ν' ἀνοιγόμαστε πρὸς τὸν ἐλεύθερο χῶρο: ἐκεῖ ποὺ συλλαμβάνονται οἱ μεγάλες ἐπιστημονικὲς ἐπινοήσεις, οἰκοδομοῦνται τὰ βαθυστόχαστα φιλοσοφικά συστήματα, σχηματίζονται τὰ ὀρμητικὰ ρεύματα τοῦ πνεύματος. Ἐπιθυμοῦμε, μὲ ἄλλους λόγους, νὰ κινηθοῦμε στὴ μεγάλη λεωφόρο τῆς ἀνώτερης πνευματικῆς δημιουργίας. Δὲν ξεκινοῦμε ὅμως γι' αὐτὴ τὴν τολμηρὴ ἐξόρμησιν ἀπὸ μιὰ στερεὴ βασικὴ παράδοσιν καὶ παιδείαν — ἀπὸ ἕνα δηλαδὴ εὐρύχωρο καὶ ἀσφαλὲς πεζοδρόμιον, ὅπου μποροῦμε καὶ νὰ ζητήσομε προστασίαν, ὅταν τὰ βαριὰ τροχοφόρα τοῦ μεγάλου δρόμου ἔρχονται καταπάνω μας καὶ ἀπειλοῦν νὰ μᾶς συνθλίψουν. Καὶ γιὰ τοῦτο κάθε στιγμή διατρέχομε τὸν ἔσχατον κίνδυνον. Οἱ καλλιτέχνες καὶ οἱ λογοτέχνες μας ἔχουν δοκιμάσει αὐτὸ

τὸ φοβερὸ καὶ ἐξευτελιστικὸ αἰσθημα (ὄχι βέβαια στὴν πρώτη τους νεότητα, ἀλλὰ στὰ χρόνια τῆς ὀριμότητάς τους) καὶ μερικοί, οἱ κορυφαῖοι, τὸ παίρνουν ἐπὶ τέλους ἀπόφαση νὰ μετριάσουν τὶς φιλοδοξίες τους. Νὰ μεγαλώσουν τὰ πεζοδρομια μὲ μιὰν ἐντατικὴν, ἐπίμονη καὶ σιωπηλὴ ἐργασία, νὰ δημιουργήσουν γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ γιὰ τὴν ἐθνικὴν μας Τέχνην μιὰ μικρὴ ἔστω, ἀλλὰ στερεὴ ἔξη καὶ παράδοση, νὰ διαμορφώσουν τὸ αἰσθητήριον τοῦ κοινοῦ μας καὶ νὰ τὸ διαπαιδαγωγήσουν μὲ ἔργα ἀπλά, μετρημένα, γνήσια — ἀφήνοντας γιὰ τὶς ἐπερχόμενες γενεές, ποὺ θὰ εἶναι πιὸ εὐνοημένες ἀπὸ τὴ δική μας, τὰ σχέδια γιὰ μεγαλεπήβολες συνθέσεις, γιὰ ἔργα μὲ οἰκουμενικὸ χαρακτήρα. Ἔτσι ἄλλωστε δημιουργεῖται στὸν τομέα τῶν Γραμμάτων καὶ τῆς Τέχνης ἕνας ἐθνικὸς πολιτισμὸς. Μὲ μικρά, ἀλλὰ σταθερὰ βήματα πρὸς τὰ ἔμπροσ, καὶ ὄχι μὲ ἄλματα στὸ κενό. Μὲ συστηματικὴ καὶ ἐπίπονη δουλειά, καὶ ὄχι μὲ ἐπιδεικτικὰς ἀναριχήσεις ἱπποδρομίου.

Στὴν Ἐπιστήμην μας ὁμως ἡ κατάστασις εἶναι τραγικὴ. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει κανὸν πεζοδρομιο, καὶ πρέπει ὁ νέος ἐπιστήμονάς μας, ἀπὸ τὰ σπουδαστικά του χρόνια, ἂν θέλει τὴν ἀσφάλειαν, ν' ἀρχίσει μόνος του νὰ πελεκᾷ καὶ νὰ συναρμολογεῖ τὶς πρῶτες πέτρας, γιὰ νὰ σταθεῖ ἀπάνω τους ἔστω καὶ μὲ τὸ ἕνα πόδι. Γιατὶ συνήθως οἱ «σοφοί» μας, σπουδασμένοι σὲ ξένα μεγάλα πανεπιστήμια, μὲ τίτλους μεγαλόσχημους καὶ περγαμηνῆς ἐφοδιασμένοι, δὲν καταδέχονται νὰ προσφέρουν στὴν ἐθνικὴν ἐπιστημονικὴν μας ἀγωγὴν τὰ πρῶτα, τὰ βασικὰ μορφωτικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ συγγράφουν πολὺ σοδαρές, εἰδικὰς πραγματεῖας ποὺ προάγουν ἴσως τὴν ἐπιστήμην (κατὰ τὴν καθιερωμένην ἀκαδημαϊκὴν φρασεολογίαν) ἀλλὰ δὲν παιδεύουν τοὺς μαθητευόμενους ἐπιστήμονες — δὲν τοὺς χειραγωγοῦν οὔτε τοὺς προπονοῦν μεθοδικὰ στὰ πρῶτα βήματα ποὺ πρέπει νὰ κάνει ὁ νέος στὸ δύσκολο στίβον τοῦ πνεύματος.

Ὅταν, μὲ μύριες προφυλάξεις μήπως θίξετε τὸ εὐαίσθητον γόητρό τους, ὑπενθυμίζετε στοὺς «σοφοὺς» μας αὐτὸ τὸ γενικότερον ἐθνικὸν καθήκον, ὅταν κάνετε ἔγκλησιν στὴν φιλ-

ανθρωπία τους ἐπὶ τέλους, καὶ τοὺς εἰπεῖτε ὅτι καλὰ καὶ ἅγια τὰ ὑψηλὰ καὶ πρωτότυπα καὶ βαθυστόχαστα μελετήματά τους, ἀλλὰ οἱ νέοι ποὺ δὲν ξέρουν ξένες γλῶσσες γιὰ ν' ἀντλήσουν τίς βασικὲς γνώσεις ἀπὸ τὰ ἄφθονα ξενόγλωσσα εἰσαγωγικὰ βοηθήματα, χρειάζονται καὶ στὸ κεφάλαιο τοῦτο τὴ στοργή τους, καὶ πρέπει τέλος πάντων νὰ θυσιάσουν ἓνα μέρος ἀπὸ τὸν πολυτίμο χρόνο τους γιὰ νὰ προσφέρουν αὐτὰ τὰ πολὺ ἀπλά, ἀλλὰ χρησιμότερα πράγματα — σὰς ἀπαντοῦν με τρόπο ποὺ σὰς δίνει νὰ καταλάβετε ὅτι αὐτοὶ εἶναι καμωμένοι γιὰ τὰ μεγάλα καὶ τὰ δύσκολα· τὰ μικρὰ καὶ τὰ ἀπλά ἄς τὰ βροῦν καὶ οἱ ἄλλοι ὅπως τὰ βρήκαν καὶ αὐτοὶ — ἄς μάθουν ξένες γλῶσσες, ἄς πᾶνε σὲ ξένα πανεπιστήμια νὰ σπουδάσουν κτλ. κτλ. Ἐμεῖς, σὰς λέγουν, συνηθίσαμε πιά νὰ κυκλοφοροῦμε ἀπάνω στὴ μεγάλη λεωφόρο τῆς ἐπιστήμης· γιὰ τὰ πεζοδρόμια ἄς φροντίσουν ἄλλοι. Καὶ ἐπειδὴ κανεὶς ἄλλος δὲν φροντίζει, οἱ νέοι μας κινοῦνται ἐπικινδύνως. Μπαίνουν μέσα στὸ ρεῦμα τοῦ δρόμου καὶ πελαγώνου.

Ἐκάνατε ποτὲ τὴ σύγκριση, γιὰ νὰ μετρήσετε τὴν ἀπόσταση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ γυμνασιακὰ μας βιβλία καὶ στὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα τῶν πανεπιστημιακῶν μας καθηγητῶν; Χάσμα μέγα χωρίζει τοὺς δύο σταθμοὺς ποὺ πρέπει νὰ τοὺς περάσει ὁ νέος γιὰ ν' ἀποκτήσει τὴν ἐπιστημονικὴν ἀγωγή του. Ὁχι· μόνον ὡς φοιτητῆς, ἀλλὰ καὶ σὰν ἄνθρωπος ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ κίνηση τοῦ καιροῦ του καὶ διψᾷ νὰ κατατοπιστεῖ στὰ προβλήματα τῆς. Πῶς νὰ καλύψει αὐτὸ τὸ χάσμα; Ὅσοι κάποτε ἐπέρασαν ἀπ' αὐτὴ τὴ σκληρὴ δοκιμασία, ξέρουν τὸ μαρτύριο. Ἄλλοῦ, ἐκεῖ ὅπου ἡ πρόοδος ἔγινε καὶ γίνεται βηματιστά, ὑπάρχουν ἄπειρα βοηθητικὰ βιβλία (ὄχι ἐκλαϊκευτικά, ἀλλὰ προπαιδείας σὲ κάθε εἰδικὴν ἐπιστήμη) ποὺ εἰσάγουν τὸ μελετητὴ στὰ ζητήματα καὶ τὸν ἐφοδιάζουν με τίς ἀπαραίτητες πρῶτες γνώσεις. Ἐδῶ ἡ πολυτίμη αὐτὴ διάμεση βαθμίδα λείπει. Ἡ τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο με τὰ ἀνεπαρκῆ ψυχία του ἢ ἡ δυσπρόσιτη εἰδικὴ πραγματεία. Καὶ στὸ μέσον, γέφυρά μας μοναδική: ἡ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ

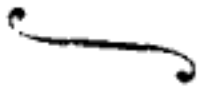
Ἐγκυκλοπαίδεια ἢ τὸ Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη.

Αὐτὰ ἔγιναν τὰ ἐγκόλπιά μας. Σ' αὐτὰ καταφεύγουν καὶ οἱ νέοι ποῦ σπουδάζουν, γιὰ νὰ ἐτοιμάσουν ἐργασίες ποῦ τοὺς ἔχουν ἀναθέσει οἱ καθηγητές τους. Ποῦ ἄλλοῦ νὰ ζητήσουν βοήθεια, ἀφοῦ δὲν ξέρουν ξένες γλῶσσες ἢ δὲν ἔχουν τὰ μέσα νὰ προμηθευτοῦν ξενόγλωσσα βοηθήματα; Οἱ ἐκδότες μας — εἶναι ἀλήθεια — ἀνέλαβαν ν' ἀναπληρώσουν αὐτὴ τὴν ἐλλείψη καὶ μᾶς ἔδωσαν πολλές ἑλληνικὲς μεταφράσεις ξένων βιβλίων. Ἀλλὰ ἐδῶ ἀρχίζει πάλι μιὰ ἄλλη ἱστορία. Ἡ διαλογὴ ἔγινε στὴν τύχη καὶ σχεδὸν κατὰ κανόνα προτιμήθηκαν βιβλία ἐπάνω σὲ θέματα *sensationnels* — ὄχι μὲ οὐσιαστικὸ παιδευτικὸ περιεχόμενο.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἐκεῖνο ποῦ βλέπομε. Ὁ μέσος μορφωμένος ἄνθρωπος εἶναι στὴν Ἑλλάδα σχεδὸν ἀνύπαρκτος. Ἐδῶ ἔχομε ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τοὺς λιγιστοὺς εἰδικούς, λαμπροὺς κάποτε ἐπιστήμονες ποῦ οἱ ἐργασίες τους θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν θέση μέσα στὴ διεθνή βιβλιογραφία, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴν ἀμάθεια κατὰ φάλαγγες. Ποῦ δὲν εἶναι τουλάχιστο πλήρης, ὥστε νὰ ξέρει νὰ σωπαίνει, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχει κάπως γευθεῖ μὲ τὴν ἄκρη τῶν δακτύλων τὶς νεώτερες κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης, φωνασκεῖ καὶ χειρονομεῖ μὲ ἀποκρουστικὴ κομπορημοσύνη. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ τί τραβοῦν οἱ ξένες ιδέες « τῆς τελευταίας ὥρας », ὅταν ταξιδεύουν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ καλύτερα τὸ τί τραβοῦμε ἐμεῖς ἐδῶ, ὅταν μᾶς ἔρχονται οἱ ξένες ιδέες. Κυκλοφοροῦν σὰν τὰ βαριά τροχοφόρα στοὺς ἀνοιχτοὺς καὶ ἀπροστάτετους δρόμους μας, καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔχομε εὐρύχωρα πεζοδρόμια γιὰ νὰ προφυλαχτοῦμε, βρισκόμαστε συχνὰ κάτω ἀπὸ τὶς ρόδες τους...

Σιγά-σιγά αὐτὸ τὸ « ἐπικινδύνως ζῆν » μᾶς ἔγινε ἔξη. Καὶ δὲν μᾶς ἐνοχλεῖ. Ἐπειδὴ μάλιστα ὁ ἔλεγχος ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα εἶναι πράγμα ποῦ δὲν συνηθίζεται (ὄχι ἀντικειμενικὰ κριτήρια, ἀλλὰ προσωπικὲς συμπάθειες εἶναι τὰ μέτρα μας στὴ διαδάθμιση τῆς ἀξίας τῶν ἀνθρώπων), ἐπομένως μπορεῖ κανεὶς καὶ μὲ τὸ τίποτα νὰ κάνει ἐντύπωση, ἀρκεῖ

γὰ ξέρει γὰ δημιουργεῖ θόρυθος, τὸ ἄκακόν γιὰ τὸ ὁποῖο μι-
λοῦμε τείνει γὰ πάρει διαστάσεις ἀγγιսυχητικές. Οἱ ἄνθρω-
ποι τοῦ «ἐπικινδύνως ζῆν» φτάνουν μέρα μὲ τὴν ἡμέρα ὄλο
καὶ πιὸ ψηλά. Στὴν οἰκονομική, καὶ πολιτικὴ μας ζωὴ δε-
σπάζουν ἀπὸ καιρὸ. Τώρα ἀνεβαίνουν καὶ τὰ σκαλιὰ τῶν
ἀνωτάτων πνευματικῶν ἰδρυμάτων μας καὶ θὰ δέσουν τὰ
μάτια τῆς Ἀθηνᾶς παίροντάς τὴν γιὰ Θέμιδα...

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ

Η λικνωμένος άνθρωπος που επί χρόνια πολλά εργάστηκε στην διοικητική υπηρεσία του Κράτους και ανέβηκε όλες τις βαθμίδες της, συνόψισε κάποτε τα διδάγματα της μακράς πείρας του με μια παρατήρηση άξια να μας βάλει σε πολλές σκέψεις.

Το Κράτος, έλεγε, όχι ως αφηρημένη ιδέα, αλλά ως συγκεκριμένο βίωμα, σαν ένα κομμάτι από την ίδια τη ζωή μας, λείπει από τους σημερινούς Έλληνες. Το αισθάνονται σαν ξένο, όχι δικό τους, και δεν το πονούν. Τη χώρα τους την αγαπούν με πάθος. Για μια φούχτα από το χώμα της είν' άξιοι να πεθάνουν με την πιο μεγάλη ευκολία. Άλλο Πατρίδα όμως και άλλο Πολιτεία. Με την Πατρίδα είμαστε στενότατα δεμένοι: την έχουμε βάλει μέσα στο αίμα μας, γιατί και με το αίμα μας την έχουμε κρατήσει. Την Πολιτεία όμως, δηλ. αυτό τον όρισμένο τρόπο με τον οποίο έχει οργανωθεί και διοικείται: ο τόπος, αυτή την άπρόσωπη δύναμη που λειτουργεί στο όνομα άλλων για να εξασφαλίζει με τα όργανα και τους θεσμούς της τη ζωή και την ελευθερία μας, δεν μπορούμε να τη νιώσουμε σαν κάτι έντελως δικό μας. Είναι ξένο σώμα για το αίσθημά μας.

Απόδειξη ότι δεν πονούμε, ούτε αισθανόμαστε ενστικτωτικά την ανάγκη να προστατέψουμε ό,τι ανήκει στο Κράτος, το δημόσιο κτήμα. Απέναντί του δείχνουμε αδιαφορία και κάποτε μιάν απίστευτη έχθρότητα και μανία καταστροφής. Από παιδιά στο σχολείο κακοποιούμε βάρβαρα τα θρανία και τους τοίχους του σχολείου — « ανήκει στο δημόσιο, δεν είναι δικό μας ». Την ίδια άστοργία δείχνουμε στα δικαστή-

ρια, στα άλλα δημόσια γραφεία, ακόμη και στους πάγκους του πάρκου ή στις δημόσιες κρήνες, σέ ε,τι τέλος πάντων είναι κρατική περιουσία. Μόλις αντιληφθούμε ότι κάτι τι ανήκει ή με κάποιο τρόπο περιέρχεται στην κυριότητα αυτής της απρόσωπης δύναμης, αν δεν μπορούμε να το οικειοποιηθούμε, μ' εύχαρίστηση το φθείρομε. Με την ίδια ευκολία προσπαθούμε ν' αποφεύγομε τις υποχρεώσεις μας προς το Κράτος ή νά καταστρατηγοῦμε τους νόμους του. Είναι ο « άλλος », όχι ο έαυτός μας. Και τόν ξεγελοῦμε ή σγκώνομε τὸ ὄπλο ἐναντίον του, χωρίς νά καταλαβαίνομε ότι κατὰ βάθος τόν έαυτό μας άπατοῦμε ή πληγώνομε.

Καί από τις παρατηρήσεις του αυτές ο πολύπειρος άνθρωπος έδραζε τὸ συμπέρασμα ότι ίσως οί "Ελληνες νά μήν είναι οργανικά ικανοί νά έμποτισθοῦν από την ιδέα τοῦ Κράτους. "Οτι πιθανόν μέσα στην ίδια τή φυσική τους ύψη νά υπάρχει κάποια τάση άναρχισμού...

Έχει άρκετά διαδοθεί αυτή ή αντίληψη και συχνά άκούγεται. "Ωστόσο μου φαίνεται πολύ παρακινδυνευμένη και άδικη στην άπαισιοδοξία της. Δεν άμφισβητῶ τὰ γεγονότα όπου στηρίζεται (τά περισσότερα είναι δυστυχώς πραγματικά, είτε μάς άρέσουν είτε όχι). Άλλά την έρμηνεία που δίνει σ' αυτά τὰ γεγονότα.

"Οτι δεν πονοῦμε, ή ότι δεν πονοῦμε άρκετά την Πολιτεία σαν κάτι έντελῶς δικό μας, είναι βέδαιο. "Από άναρχισμόν όμως την αντίθετομε προς τὰ αίσθήματα και τὰ συμφέροντά μας ή από άλλους λόγους: Και πῶς είναι δυνατόν αυτός ο δήθεν άναρχισμός νά θεωρηθεί έμφυτη ιδιότητα ριζωμένη μέσα στην οργανική σύνθεση της δικής μας φυλής; Μπορεί ο "Ελλην νά είναι περισσότερο από άλλους λαούς άτομιστής, νά μήν πειθαρχεί τόσο εύκολα στο συλλογικό σῶμα και πνεῦμα της ομάδας. "Άλλ' από τὸ σημείο τουτο έως τὸ σημείο νά τόν είποῦμε από τή φύση του άναρχικό, ή άπόσταση είναι πολύ μεγάλη. "Ορθότερη φαίνεται μια άλλη εξήγηση. "Οτι αυτή ή άδιαφορία ή ή λανθάνουσα έχθρότητα προς τὸ Κράτος και τις λειτουργίες του είναι άποτέλεσμα ιστορικῶν αίτίων και μιᾶς κακοδαιμονίας που άτυχῶς διαίω-

νίζεται. "Ας μὴ λησμονοῦμε ἔτι ἐπὶ μακρὰ χρόνια καὶ κατὰ διαστήματα δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτὸν ἐδῶ τὸν πολυδασκανισμένο λαὸ σὺμπτωση Πολιτείας καὶ Ἔθνους. Ἡ κρατικὴ ἐξουσία στὶς διάφορες περιόδους τῆς δουλείας δὲν ἦταν μονάχα ξένη ἀλλὰ καὶ ἐχθρική πρὸς τὴν ἐθνική μας ὑπόστασι. Καὶ ἐπομένως γενεές γενεῶν γιὰ νὰ βεβαιώσουν τὴν ἐθνική τους ιδιοτυπία, τὴ χωριστὴν ἱστορική τους ὑπαρξή, ἦσαν ἀναγκασμένες νὰ μισοῦν, νὰ ἀπατοῦν καὶ νὰ πολεμοῦν τὰ ὄργανα καὶ τὶς λειτουργίες ποὺ στά μάτια τους ἐκπροσωποῦσαν τὸ Κράτος καὶ σάρκωναν τὴν ἰδέα τῆς Πολιτείας. Τὸ κρυφὸ μίσος μετὰ τὰ ψυχικὰ ἐπακόλουθά του εἶναι πολὺ πρὸ ἐπικίνδυνον ἀπὸ τὴ φανερὴ ἀντίθεση, τὸν ἀνοιχτὸ πόλεμον. Συμπνιγόμενον ἀπὸ τὸ φόβον τρέφεται ἀπὸ τὴν καταπίεσίν του καὶ ἀφήνει στὰ σκοτεινὰ σιρῶματα τῆς ψυχῆς λασπερὰ κατακάθια ποὺ δὲν ἐξαλείφονται. Ἀκόμη κι' ὅταν ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ ζυγόν, δὲν μπορεῖ εὐκολὰ ἓνας λαὸς ν' ἀγαπήσει τὴν Πολιτεία μετὰ τοὺς περιορισμούς της. ἔστω καὶ ἂν εἶναι: τώρα δική του, ἀφοῦ ὡς προχτές ἀκόμη τὸ Κράτος ἦταν ἡ θήληση καὶ ἡ μοχθηρία τοῦ δυνάστη του.

Κατὰ ἓνα παράδοξον μάλιστα μηχανισμό, ποὺ μᾶς τὸν ἐξηγεῖ σήμερα ἡ Ψυχολογία, ὅταν ἓνας πολίτης μετέτοιες ὑποσυνείδητες κακώσεις ἀπὸ ἀρχόμενος γίνεται ἄρχων, παίρνει τὶς διαθέσεις καὶ τοὺς τρόπους ποὺ ὁ ἴδιος πρῶτα μισοῦσε. Παίζει δηλαδὴ τὸ ρόλον τοῦ εἰδώλου ποὺ ὡς τώρα φοβότανε καὶ ἀντιπαθοῦσε, γιὰτὶ ἔτσι νομίζει πὼς μπορεῖ νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐφιάλτη του. Ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο συμβαίνει, ὅποιος παίρνει καὶ μιὰ παραμικρὴ ἀκόμη ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα, νὰ μεταβάλλεται ἀμέσως σὲ σατράπη. . .

Γιὰ νὰ ἐξηγήσομε ὁμῶς τὸ φαινόμενον ποὺ ἐξετάζομε, πρέπει νὰ ἀναφέρομε ἀκόμη ἓνα λόγο πολὺ σοβαρό. Ὅταν ἐλευτερώθηκε ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ αὐτὴ ἡ μικρὴ ἐλληνική γωνιά, ἡ Πολιτεία μας δὲν ἐθεμελιώθηκε οὔτε ἀναπτύχθηκε ὀργανικὰ ἀπάνω σὲ κάποιες αὐτόχθονες μορφές ὀργάνωσης καὶ διοίκησης, βγαλμένες ἀπὸ τὶς δικές μας ψυχολογικὰς καὶ ἄλλες ἀνάγκας καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορική κίνησιν τῆς ζωῆς τοῦ Ἔθνους, ἀλλὰ μᾶς ἐπεδλήθηκε ἀπ' ἔξω ἀπὸ ξένους καὶ μετὰ

ξένους πού φυσικά δὲν νοιάστηκαν νὰ ἐξετάσουν ἂν τὸ φόρεμα τοῦτο ἦταν κομμένο στὰ μέτρα μας, οὔτε προσπάθησαν νὰ τὸ ταιριάσουν κάπως ἀπάνω στὸ δικό μας κορμί. "Ἐτσι ἐφαρμόστηκαν κ' ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζονται πειραματικά στὴ χώρα μας διοικητικοὶ καὶ πολιτικοὶ θεσμοὶ πού δὲν μίλησαν ποτὲ βαθιὰ στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ μας, οὔτε ἴσως ἀνταποκρίνονται ἐντελῶς στὶς πραγματικὲς του ἀνάγκες.

Εἶναι γνωστὲς οἱ μελέτες τοῦ κ. Κ. Καραδίδα γιὰ τὴν κοινοτικὴν ὀργάνωσιν. Μπορεῖ νὰ μὴ συμμερίζεται κανεὶς τὴν αἰσιοδοξίαν καὶ τὴν πίστην του ὅτι καὶ τώρα εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἐκεῖνο πού δὲν ἔγινε ἄλλοτε, στὴν ὥρην τῆς φυσιολογικῆς. Ὁρισμένως ὅμως θὰ ἀναγνωρίσει ὅτι θὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὴ, τελειότερη ἢ κρατικὴ μας ὀργάνωσις καὶ πολὺ στενός, ὀργανικὰ συνεκτικὸς ὁ δεσμὸς τοῦ πολίτη μετὰ τὴν Πολιτείαν στὸν τόπον μας, ἂν αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ κύτταρον, ἡ κοινότης, πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ μας ἀπὸ πανάρχαια χρόνια καὶ λειτούργησε τόσο λαμπρὰ στοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ἀφηνότανε ν' ἀναπτυχθῇ φυσιολογικὰ σὲ ἓνα γενικότερον, πλούσιον διακλαδωμένον καὶ πυργωτὰ διαρθρωμένον διοικητικὸν σύστημα. Τὰ ξενοφερμένα καθεστῶτα σκότωσαν τὸ κύτταρον τοῦτο καὶ μᾶς ἐπέδωκαν θεσμοὺς καὶ τύπους, μέσα στοὺς ὁποίους μάταια ὡς τώρα προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε τὸν ἑαυτὸν μας.

Βάλτετε μαζί μ' αὐτὰς τίς αἰτίαις τὴν κακοδιοίκησιν πού εἶναι ἐνδημικὸν κακὸν στὸν τόπον μας, τὴν διαφθορὰν τῆς πολιτικῆς μας ἡγεσίας πού τ' ἀνομήματά της ἐπλήρωσαν ἀκόμη καὶ μετὰ τὸ αἷμα τους οἱ λίγες φωτεινὲς μορφὲς τῆς νεώτατης ἱστορίας μας, προσθέσετε τέλος καὶ τὴν βαθύτερην κρίσιν πού περνᾷ ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια ἢ ἔννοια τοῦ Κράτους μέσα στὶς φοβερὰς ἀντινομίας τῆς ζωῆς ὄλων τῶν σημερινῶν λαῶν — καὶ θὰ ἐξηγήσετε γιὰτί οἱ βασανισμένοι ἄνθρωποι αὐτοῦ τοῦ τόπου, τοῦ πολυπατημένου ἀπὸ ξένους κάθε λογῆς, δὲν αἰσθάνονται ἀκόμη ἐντελῶς δικό τους τὸ Κράτος. "Ἄς μὴν τοὺς καταλογίσωμε ἀναρχισμόν, ἀφοῦ ἡ μοίρα τοὺς ἔγραψε νὰ μὴν εἶναι νοικοκυραῖοι στὸ σπίτι τους καὶ νὰ μὴν ἀφήνονται ἡσυχαιοὶ νὰ φτιάχνουν μετὰ τὴν δικήν τους ζωὴν καὶ μέσ' ἀπὸ τὴν δικήν τους ἱστορίαν τοὺς κοινωνικοὺς τῶν σχηματισμοῦς.